

Јелена Пилиповић
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
abaridovastrela@gmail.com

821.163.41.09 Јефимија, монахиња
https://doi.org/10.18485/ai_pesnikinje.2018.ch5

ПРЕПЛЕТ ЖАНРОВА У ЈЕФИМИЈИНОЈ ПОХВАЛИ КНЕЗУ ЛАЗАРУ*

Иако се назив *Похвала* уврежио и у науци о књижевности и у широј јавности, Јефимијино последње дело уистину није насловљено. По спољашњем облику и по функцији у питању је ктиторски натпис, који се својим унутрашњим обликом и садржајем приклања час дискурсу похвале, час дискурсу молитве. Прилог испитује повест тих жанрова, све до њихових античких праисходишта, у покушају да на тај начин допринесе раскопрећивању сложених и истанчаних спона између оностраног и оностраног које својим златним концем *везе* прва српска песникиња.

Кључне речи: ктиторски натпис, похвала, молитва, вотивни епиграм, енкомиј, клетичка химна, трансцендентно, иманентно.

1. Увод

Јефимијин последњи спис, златовез намењен покривању моштију Лазара Хребељановића, уклапа се у идеолошко прегнуће које је довело до изградње далекосежног култа светог кнеза као новомученика, а

* Рад је настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије, *Књиженство, теорија и историја књижевности на српском језику до 1915.*

српској књижевности подарило низ еулогијских текстова непроцењиве вредности, чији су аутори како чувени људи од пера, попут патријарха Данила Бањског, Андонија Рафаила Епактита или деспота Стефана Лазаревића, тако и непознати списатељи, поглавито везани за манастир Раваницу, из кога нови култ почиње да зрачи. Поетска творевина негдашње деспотице¹ не израста, међутим, само из тог плодносног окружења, већ, истовремено, извире и из разнородних поетичких и естетичких темеља те стога тражи да буде рашчитано у много ширем и хетерогенијем идејном контексту. Један аспект тог контекста јесте и генерички идентитет. Спис се може одредити као троплет жанрова, који су јасно препознатљиви у оквирима српске средњовековне поетике, али имају иза себе и далекосежну поетску повест. Стога је овај невелики прилог замишљен као својеврсно силажење низ степенике који воде све дубље кроз повест три жанра: ктиторског натписа, молитве и похвале.

2. Ктиторски натпис

Ктиторски натпис² представља један од видова крипто-политеизма, који је у хришћанству снажно присутан, иако потиснут, затомљен и непризнат. Наи-

- 1 О делу деспотице Јелене, потом монахиње Јефимије, читалац се може обавестити пре свега у радовима: Богдановић 1980: 196-197, Трифуновић 1983: 5-32. За исцрпну библиографију до 2012 погл. Томин 2012. Нешто општији оквир њеног стваралаштва осветљавају студије: Бек 1967, Богдановић 1987, Богдановић 1998, а његов светогорски контекст Шпадијер 2015.
- 2 О натпису као књижевној форми у српској средњовековној поетици вид. Трифуновић 1990: 179-191.

ме, вотивни дарови су уистину непомирљиви са божанским бићем, у његове три хипостаси, какво је мисаоно конституисано у сложеним христолошким расправама и чврсто конципирано у низу догмата васељенских сабора, а пре свега у Халкидонском символу вере³. Иако их црква током своје дуге повести поглавито охрабрује, у идејној равни нису помирљиви чак ни са много флуидније дефинисаном природом светитеља и анђеоском хијерархијом. И сами ктиторски прилози и посветни текст који се, разним техникама, у њих уписује, извиру из дрежнијег теолошког језгра. Хришћански ктиторски натпис је необично сличан политеистичком хеленском вотивном епиграфу или, у развијенијој форми, епиграму, који чува визију божанског веома различиту од хришћанске ортодоксије. Већ у класичној хеленској књижевности та визија се постепено затомљује, али је у хомерској и архајској поезији није само јасно разазнатљива, већ и меродавна.

Вотивни епиграф игра важну улогу у повезивању смртника и богова. У раној хеленској култури и поезији божанство, наиме, није апстрактни апсолут, какав ће бити заснован тек у развијеној хеленској филозофији, а канонизован у хришћанској догматици, већ бесмртно створење, са многим одликама индивидуализоване личности, које са смртницима ступа у константни однос размене, уз реципрочно давање и узвраћање. Дарови које божанство прима од смртника за њега су битни, чак фундаментално важни – поземљари пре свега *хране* богове својим жртвоприношењима, о чему експлицитно сведочи Хесиод у епском микронаративу о пражртвовању, описујући како је ритуал устоличен у сакрално прадоба, у Мекони, када Прометеј надмудри

3 О том развоју погл. Лурје 2010.

Зевса, уз крајње амбивалентне последице (*Теојонија* 535-557). Имплицитно о улози жртвоприношења говори и Хомер (*Илијада* 1.316-317 и др.), а можда је најупечатљивије, у карикатуралном и пародијском кључу, описује Аристофан (*Пјице* 1515-1520). Такође, смртници боговима дају земаљски стан храмоградњом, као и одећу ритуално приношеним ткањем. Вотивни натпис је подсетник богу или богињи шта им је даривано, да би се на основу тога полагало право на будућу услугу или да би се избегла освета због незахвалности за већ учињену услугу. Његова функција стога пре свега лежи у томе да јасно именује и дариваоца и даропримаоца.

У жанровском троплету *Похвале* нити које припадају ктиторском натпису релативно се лако дају издвојити. Најпре, то је експлицитни исказ о даривању и симболички опис дара, у маниру хришћанске скромности:

„На моја мала приношења погледај,
и за велика их сматрај,
јер ти не принесох достојну ти похвалу,
но по сили малога ми разума,
зато и малу награду очекујем.“⁴

Потом, то је и подједнако експлицитно именовање дариватељице, везиље-песникиње, и даропримаоца, новог светитеља:

„Јефимија усрдно приноси ово теби,
Свети!“

Две можда најсамосвојније одлике Јефимијиног творачког поступка, њеног симболичког *џисма*, откривају се тако као наслеђе жанра: у питању су својеврсна *џоеџика малој* и самоименовање. Списатељица сва три своја сачињења експлицитно описује као *мала*,

⁴ Сви цитати *Похвале кнезу Лазару* у овом раду дати су по преводу Ђорђа Трифуновића на савремени српски језик (Трифунвић 1983).

речником који носи трагове самоунижавања, али и конвенционалности. Наизглед парадоксално, сва три и отворено везује за свој креативни идентитет, за своју стваралачку персону. Никако се смисао овог проседеа не исцрпљују у коду потеклом из повести жанра. Напротив, поетска полисемија захтева да се анализа запути много дубље, но, ипак, тај баштиљени код не треба пренебрегнути.

3. Молитва

О смислу и сврси хришћанске молитве писали су многобројни теолози, у оквирима источне цркве поглавито Јован Златоусти и Евагрије Понтски. За Јефимијино мисаоно окружење од посебног значаја је исихастичка молитва, препознатљиво обележје Паламиних следбеника⁵. Како је овај прилог, међутим, посвећен повести жанрова који се сплићу у *Похвали кнезу Лазару*, осврнућу се на поетичку преткињу хришћанске молитве,⁶ хеленску клетичку химну. За разлику од дијегетичке химне, која приповеда о богу или богињи, клетичка представља пев којим се божанство зазива. Када су клетичке химне део шире књижевне целине, епа или драме, онда се може предочити њихов контекст – у одговор на зазив често настаје епифанија и долази да непосредног сусрета молитеља и умољеног божанства.

Делови који творе клетичку химну нису чврсто систематизовани, али структурални костур се може свести на формуле зазивања, након којих следи утемељење права на молбено обраћање, потом изговарање

5 О томе погл. Meyendorff 1988, Russell 2004.

6 О молитви као књижевној форми у српској средњовековној поезици вид. Трифуновић 1990: 156-172. Погледати такође и леме *Молејствије* (155-156) и *Мољеније* (172-173).

и образложење саме молбе. За формуле зазивања карактеристично је обраћање божанству путем епиклезе, култног епитета који је истовремено дистинктиван и делотворан – те ће се божанство у њему препознати и пожелети да му се одазове. Док се изговарање и образложење молбе веома разликују од текста до текста, утемељење права на молбу заснива се на два модела. Први модел почива на аргументу надокнаде за принети дар (поглавито жртву), познатији под латинском крилатицом *do ut des*, „гајем га би ти гао“. Други модел, много мање схватљив практичном и меркантилном уму, почива на аргументу пређашњег божанског дара, *da quia dedisti*, „гај зајмо шјмо си већ гао“, што подразумева већ развијен индивидуални однос између божанства и молитеља.⁷ Оба молитвена вида носе својеврсну реторичност у себи: смртник молитвом божанство *уверава* или да је својеврстан поверилац коме треба да буде исплаћен дуг или да је љубимац који одраније побуђује наклоност.

Аргумент пређашње милости, модел *da quia dedisti*, наизглед је неоснован: зашто би услуге раније учињене обавезивале божанство да их изнова чини? У основи, овај аргумент представља потврђивање идентитета изабраника – пред божанством се доказује да молитељ има посебан положај међу смртницима, да је већ прихваћен и устоличен као биће посредовања између оностраног и оностраног. Молитвени модалитет пређашње наклоности, *‘da quia dedisti’*, отуда показује дубљи ниво односа иманенције и трансценденције: појединци су својим особеним одликама, идиосинкрастичним, а не универ-

7 Прототипови оба модела налазе се, наравно, већ у *Илијади*: прототип првог била би Хрисова молитва Аполону (1.37-42), а другог Диомедово обраћање Атени (5. 115-120). О особености хомерске молитве, као примарног облика комуникације са оностраним, наспрам других етно-културалних модела уп. Lateiner 1997: 241-272.

зално антрополошким, по својој посебности, а не по својој људској природи, завредили да постану предмет онострани пажње – заслужили су да у њима и кроз њих трансценденција успостави везу са оностраношћу.

Похвала кнезу Лазару носи трагове оба молитвена модела. Завршни семантички акорди текста готово савршено су усклађени са молитвом под крилатицом *da quia dedisti*, „*гај зајмо шїио си већ гао*“, која је уопште својствена хришћанском односу према апсолутном божанском бићу, јер искључује могућност размене и реципроцитет. Песни-киња доследно излаже аргумент пређашње милости:

„Но ниси ти тако,
о мили мој господине и свети мучениче,
малоподатљив био у пролазном и маловечном
колико у непролазном и великом
које си од Бога примио –
јер телесно туђу мене међу туђим
отхранио си изобилно.
А сада те двоструко молим,
да ме нахраниш,
и да утишаш буру љуту
душе и тела мојега.“

Међутим, у *Похвали* се чују и тонови који припадају молитвеном модалитету *do ut des*, „*гајем га ди шїи гао*“, много мање усаглашеном са хришћанским односом именованије и трансценденције:

„Јер ако примимо помоћ од Бога,
теби ћемо хвалу и захвалност одати.“

Иако је Лазар тек нови мученик, сагледан и као светитељ, и он, као и сва трансцендентна бића, своју онто-

лошку надређеност црпи из еманације апсолутног божанства, у коме саучествује. Стога се однос смртника према разним ступњевима небеске хијерархије, како би то рекао Псеудо-Дионисије Ареопагит, суштински не разликује.

4. Похвала

Стожерни, наративни, део Јефимијиног текста⁸ препознаје се као похвала. Као ранохришћански жанр, похвала је сродна хагиографском дискурсу утолико што је посвећена светим људима у ширем смислу – светитељима, мученицима, подвижницима, а кодификована је такозваним *Законом њохвале* из пера св. Василија Великог.⁹ Као антички беседнички жанр, похвала је обрађена у низу реторских приручника, од најранијих до позноантичких (Менандар Ретор и Псеудо-Менандар Ретор, ретор Афтоније), који су се природно прелили у византијско учење о беседништву и беседничко умеће.

По својој етимологији, енкомиј, *ἐγκώμιον*, означава реч намењену заједници¹⁰: у његовом прајезгру налази се тежња за повезивањем појединца и скупине, што се већ у древнини остваривало као прослављање. Енкомиј истакнутој индивидуи обезбеђује славу унутар неке заједнице. Прозни енкомиј састоји се од више сукцесивних делова који су логично повезани биографским импулсом и утолико је сродан хеленистичкој биографији, чије гранање ће родити и форму јеванђења,

8 За минуциозну анализу сва три Јефимијина текста погл. Morabito 2008.

9 О похвали као књижевној форми у српској средњовековној поетици вид. Трифуновић 1990: 274-280.

10 Да ли је у питању свечарска заједница учесника у култу, *κῶμος*, или територијална заједница становника једног насеља, градске четврти или села, *κῶμη*, не може се утврдити. Вид. Chantraine 2009: 583, као и Peck 1898.

као и форму хагиографије, односно српског житија. Реторски енкомиј посебно је блиско, међутим, повезан са погребном беседом, у којој можда треба тражити и његово порекло, иако је далеко надраста и претвара се у један од најважнијих облика епидеиктичког беседништва, али ритуал сахране¹¹ остаје трајни контекст једног субжанра похвалне беседе, *εἰσηλαφσκοῦ ἵовора*. Енкомиј као поетска врста, међутим, знатно је сложенији и његова повест води ка другим правцима.

У изворној хеленској поезији препознаје се као слово о смртницима насупрот слову о боговима. Претапајући се са више поетских жанрова (еп, епиникија, епиталамиј, полисна елегија, епитафски епиграм...) енкомиј израста из веома древног поетичког постулата: у проемију *Теоџоније* (ст. 100) Хесиод као превасходни предмет поезије наводи „κλέεα πρωτέρων ἀνθρώπων“¹², *славна дела негдашњих људских дића*. У Деветом певању *Илијаде*, пак, тематика свеукупне поезије сажето се описује као „дела богова“ и „слава људи“ κλέα ἀνδρῶν¹³, што би се слободније могло превести као „гласовита дела мушкараца-јунака“:

„...они Ахилеја нађу где формингом звонком и лепом,
уметном, срце весели; на њојзи је коњиц од сребра,
узе је из плена град кад разори Еетиону;
њом је веселио срце, а певао славу јунака.“¹⁴

11 О томе погл. Le Bris 2001.

12 Хесиод, *Теоџонија* 100.

13 Хомер, *Илијада* 9. 189.

14 *Илијада* 9.186-189:

τὸν δ' εὔρον φρένα τερπόμενον φόρμιγγι λιγείῃ
καλῆ δαιδαλέῃ, ἐπὶ δ' ἀργύρεον ζυγὸν ἦεν,
τὴν ἄρετ' ἐξ ἐνάρων πόλιν Ἠετίωνος ὀλέσσας:
τῆ ὅ γε θυμὸν ἔτερπεν, ἄειδε δ' ἄρα κλέα ἀνδρῶν.
Прев. Милош Н. Ђурић.

Док богови поезијом *делају*, смртници поезијом стичу *славу*, која боговима не треба јер су већ сами по себи бесмртни. А смисао и сврсисходност славе лежи у томе што представља вид метафоричке, на неки начин чак и метафизичке, бесмртности, која је људима једина доступна. За Хомера, песма је врхунски оргнамон којим се ствара слава смртника, слава која је превасходно утеха од смрти, а можда и једина, симболичка, победа над њом – *бесмртности у речима*¹⁵. Захваљујући слави пронетој песничком речју смртници ће живети у духу и на уснама будућих покољења. Биће опосредовано, кроз друге, оживљени.

Поезија је тако посредница између својих про-тагониста-ликова и својих прималаца: не обична посредница, већ она која етернализује. Ликови које она овековечује имају, међутим, фикционалну егзистенцију, те је заправо реч о универзално антрополошкој функцији коју остварује – осведочава могућност овековечења не овековечујући никога реално постојећег. Тај ће степеник бити прекорачен са хорском поезијом – епиникијама – које ће овековечавати оне емпиријски разазнатљиве и конкретно постојеће личности, победнике на панхеленским надметањима.

Јефимијина похвала је таква посредница која етернализује, за разлику од реторског енкомиија који тежи сврси *овде и сада* и не рачуна озбиљно са својом моћи да трансгредира време и простор, са којом поезија априорно рачуна. Унутар фикционалног света самог, говорница се, за разлику од античких песника, не опходи као творачки глас који има моћ да овековечи, већ само као глас који има моћ да посведочи овековечење које припада другим сферама. Међутим, чему то сведочење?

¹⁵ О томе више Nagy 2004 и Nagy 2006.

Ако уистину овековечење нема ништа са поетском речју, чему ту реч њему посвећивати? Заправо, под кринком пуког сведочења, одвија се готово исти механизам који одликује ранохеленску књижевност: Лазар је *Јефимијином речју* а у духу њених читалаца који су истодобно и његови поклоници узнесен на небеса.

5. Закључак

За разлику од већине текстова косовског култа, Јефимијин златовез је окренут будућности колико и прошлости: није у питању есхатолошка будућност у неодређеном, постисторијском времену, већ врло конкретна будућност у јасним повесним околностима и са живим, делатним протагонистима – Стефаном и Вуком. Сакрализацију Лазара песникиња користи да створи спону између профаног *сага* и *овде* и сакросанктне трансценденције. Окренутост прошлости захтева похвални дискурс, док окренутост будућности тражи молитвени дискурс. Преплет ових жанрова стога није случајан.

Док је ранохеленска поезија у непостојаној синергији са култом, којим је понекад руковођена, понекад га подушире, а понекад, напротив, баца у засенак и сасвим превазилази, Јефимијино дело је тек „мало приношење“ готово свемоћном теолошком систему. Па ипак и у монахињином златовезу поезија чува део своје изворне моћи. Њено сведочанство о узнесењу Лазара у царство небеско – које је истовремено и сам чим његовог уздизања у надвременост на земљи – не одвија се у сличности са епском поезијом која етернализује фикционалне смртнике, већ у сличности са епиникијском поезијом која етернализује реалне личности, али са веома важном нијансом тумачења. Јефимија, као и сви писци косовског култа, емпиријску реалност *интер-*

*ирейи*ра. Узнесење Лазара је, дакле, двоструко: у равни теологије и хришћанског мишљења, он је узнесен као нови мученик, један у низу христомеметичких страдалника, у складу са јеванђеоским моделом. У равни поезије, свети кнез је узнесен као објекат слављења и као предмет поетског овековечења.

Кратко путовање кроз повест жанрова преплетених у *Похвали кнезу Лазару* само је увод у подробније рашчитавање невеликог, али непроцењивог дела: овај прилог стога је надасве позив на ново приближавање још увек блиставим, иако давно извезеним, речима прве српске песникиње.

Литература

- Бек, Ханс-Георг. *Пуџиви византијске књижевности*. Превела Јелена Протић-Крсмановић. Редиговали Радован Меденица и Димитрије Богдановић. Београд: Српска књижевна задруга, 1967. Штампано.
- Богдановић, Димитрије. *Историја старе српске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга, 1980. Штампано.
- Богдановић, Димитрије. „Рецепција византијске књижевности у средњовековној Србији“. *Књижевна реч*, 16, 307 (1987): 1- 23. Штампано.
- Богдановић, Димитрије. *Студије из српске средњовековне књижевности*. Избор и предговор Татјана Суботин-Голубовић. Београд: Српска књижевна задруга, 1998. Штампано.
- Лурје, В.М. *Историја византијске филозофије*. Сремски Карловци - Нови Сад: ИК Зорана Стојановића, 2010. Штампано.
- Томин, Светлана. „Библиографија радова о монахињи Јефимији“. *Књиженство* 2, 2012. Веб.
- Трифунковић, Ђорђе. *Монахиња Јефимија, Књижевни радови*. Крушевац: Багдала, 1983. Штампано.
- Трифунковић, Ђорђе. *Азбучник српских средњовековних књи-*

- жевних њојмова*, Београд: Нолит, 1990. Штампано.
- Хомер. *Илијада*. Превео Милош Н. Ђурић. Нови Сад: Матица српска, 1977. Штампано.
- Шпадијер, Ирена. *Светиојорска даштина*. Београд: Чигоја, 2015. Штампано.
- Chantraine, Pierre. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*. Paris: Klincksieck, 2009. Штампано.
- Lateiner, Donald. „Homeric Prayer“, *Arethusa*, 30/2, 1997. 241-272. Web.
- Le Bris, Anne. *La mort et les conceptions de l'au-delà en Grèce ancienne à travers les épigrammes funéraires. Etude d'épigrammes d'Asie mineure de l'époque hellénistique et romaine*. Paris : L'Harmattan, 2001. Штампано.
- Meyendorff, John. „Mount Athos in the Fourteenth Century: Spiritual and Intellectual Legacy“. *Dumbarton Oaks Papers* 42, 1988. 157-165. Web.
- Morabito, Rosanna. „La struttura formale di testi attribuiti alla monaca Jefimija ». Harvey Goldblatt, Giuseppe Dell'Agata, Krassimir Stantchev, and Giorgio Ziffer (eds.). *Slavia Orthodoxa and Slava Romana: Essays Presented to Riccardo Picchio by his Students on the Occasion of his Eightieth Birthday, September 7, 2003*. New Haven: The MacMillan Center for International and Area Studies at Yale, 2008. 211-247. Штампано.
- Nagy, Gregory. *Homer's Text and Language*. Chicago: University of Illinois Press, 2004. Штампано.
- Nagy, Gregory. *The Epic Hero*. Washington, DC: Center for Hellenic Studies, 2006. Web.
- Peck, Harry Thurston. *Harpers Dictionary of Classical Antiquity*. New York: Harper and Brothers, 1898. Web.
- Russell, Norman. *The Doctrine of Deification in the Greek Patristic Tradition*. Oxford and New York: Oxford University Press, 2004. Штампано.

Jelena Pilipović

INTERPLAY OF POETICAL GENRES IN JEFIMIJA'S
PRAISE TO PRINCE LAZAR

Summary

Text aims at exploring the complex generic identity of the last literary work by Jefimija the Nun. Mingling into one three different poetic forms: the dedicatory inscription, the prayer and the praise, the first Serbian female author actually opens a *Pandora's box* of literary history. Each one of those forms has a rich and multilayer past, reaching the very beginning of European literature: this contribution is devoted to revealing the impact of the ancient literary heritage to the generic identity of Jefimija's last poem.

Key-words: dedicatory inscription, prayer, praise, votive epigram, cletic hymn, encomium, transcendent, immanent.